

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i08.017>

UDK 908

<https://orcid.org/0009-0005-9017-1931>

SOVET DAVRIDA MUZEY ISHINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Xosiyatov Xurshid Otaqulovich

«Ijtimoiy va gumanitar fanlar» kafedrası dotsenti,

Qarshi davlat texnika universiteti

O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi mustaqil izlanuvchisi,

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

E-mail: xurshid3107@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada sovet davrida muzey ishinig shakllanishi, muzeyshunoslik konsepsiyasi va rivojlanish tendensiyalari, muzeylashtirish siyosati hamda madaniy-ma’rifiy faoliyatning institutsional xususiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Sovet davri, muzey ishi, muzeyshunoslik, muzeylashtirish, madaniy siyosat, ideologiya, rivojlanish tendensiyalari.

Аннотация: В статье анализируется формирование музейного дела в советский период, концепция и тенденции развития музеологии, политика в области музеологии, а также институциональные особенности культурно-просветительской деятельности.

Ключевые слова: советский период, музейное дело, музеология, культурная политика, идеология, тенденции развития.

Abstract: The article analyzes the formation of museum work in the Soviet period, the concept and development trends of museology, the policy of museology, and the institutional characteristics of cultural and educational activities.

Keywords: Soviet period, museum work, museology, museology, cultural policy, ideology, development trends.

KIRISH. Sovet davrida muzey ishi jamiyatning madaniy va mafkuraviy hayotida muhim o‘rin tutgan sohalardan biri sifatida shakllandi. Ushbu davrda muzeylar nafaqat tarixiy merosni saqlash, balki davlat g‘oyasini targ‘ib etish vositasi vazifasini ham bajardi. Shu bois muzeyshunoslik nazariyasi va amaliyotini ilmiy jihatdan o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotda tarixiylik va xolislik tamoyillari asosiy metodologik mezon sifatida qabul qilindi. Mavzuni yoritishda tizimli yondashuv, qiyosiy-tahliliy usul, davriylik usuli

hamda manbashunoslik tahlili qo'llanildi. Sovet davriga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar, davlat qarorlari, arxiv materiallari, statistik ma'lumotlar va ilmiy adabiyotlar o'zaro taqqoslanib o'rganildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

1920 yillardan O'zbekistonda sovet hokimiyati kelishi bilan muzey siyosatida tubdan o'zgarishlar yuz berdi. Muzeylar nafaqat madaniy merosning saqlovchisi, balki mafkuraviy ishlarning vositasiga ham aylandi. Bu davrda sotsialistik tuzum yutuqlari va ma'rifiy faoliyatini aks ettiruvchi muzeylar yaratishga alohida e'tibor qaratildi. O'zbekistonning janubiy viloyatlarida mahalliy madaniyat, xalq tarixi va turmush tarzini aks ettiruvchi yangi muzeylar ochildi. Bu nafaqat noyob merosni saqlab qolishga, balki milliy o'zgaruvchanlikni shakllantirishga hissa qo'shdi. 1930 yillarda qatag'on va siyosiy o'zgarishlar sharoitida ko'plab muzeylarda resurslarning yetishmasligi va mafkuraviy yo'nalishning o'zgarishi bilan bog'liq qiyinchiliklarga duch kelindi. Shunga qaramay, bu davr eksponatlarni faol to'plash va tizimlashtirish vaqtiga aylandi, bu esa keyinchalik muzey ishini yanada rivojlantirish uchun asos bo'lgan ilmiy fondlar va kutubxonalarni yaratishga yordam berdi.

Muzeylardagi ilmiy tadqiqot faoliyati badiiy va axloqiy qiymatga ega yangi tarixiy ma'lumotlar olish Manbai sifatida muzey ashyolarini o'rganish yo'li bilan amalga oshiriladi[5:289]. Masalan, 1930 yilda Ermitaj Markaziy Osiyoda arxeologiya faoliyatini jadal sur'atda kengaytirdi – ko'pincha boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikda, masalan, A.Yu.Yakubovskiy boshchiligidagi 1934-yili tashkil etilgan Zarafshon ekspeditsiyasi Узкомстарис bilan hamkorlikda ish olib borgan[6:312]. Yana bir O'zbekistonga qilingan ilmiy ekspeditsiyalar B.Z.Gamburgga tegishli ekanligi o'rganilib, 1981-yilda amalga oshirilgan. B.Z.Gamburg muzey ilmiy xodimi bo'lib, O'zbekistonga 12 marta ekspeditsiya tashkil etganligi aniqlangan. U Qashqadaryo, Buxoro viloyatlari etnografiyasi bilan qiziqib, ularga oid bo'lgan turli ashyolarni to'plagan. B.Z.Gamburg tomonidan Qashqadaryo arablariga tegishli bo'lgan kolleksiya yig'ilgan. 1961 yilda B.Ya.Staviyskiy boshchiligidagi ekspeditsiya Ko'hna Termizdagi Qoratepada arxeologiya tadqiqot ishlarini olib borgan[7:37]. 1994-yilgacha davom etgan bu ishlarga Sharq xalqlari san'ati davlat muzeyi va qator boshqa tashkilotlar hamkorlik qilgan.

Turkistonda ilk muzeylarning tashkil topishi o'lkaning tabiati, boy tarixi, moddiy va ma'naviy madaniyatini saqlab qolish uchun zamin yaratadi, lekin kolleksiyalarni birlashtirish va muzey tashkil etish masalasi juda murakkab kechdi. Sababi, chor hukumati Turkiston xalqi orasida tarix va madaniyatga oid bilimlarni keng tashviqot qilish hamda ular e'tiborini qadimgi yodgorliklarga jalb etishni Rossiyaning mustamlaka siyosatiga zid deb hisoblangan. Rossiya imperiyasida muzeylarni boshqarish uchun yagona boshqarma va maxsus muzey qonunchiligi yaratilmagan. Biroq bu davrda tashkil etilgan muzey faoliyatining yaxshi tomonlari ham mavjud edi. Turkistondagi ilk muzeyning ustavi 1888 yilda ishlab chiqildi va tasdiqlandi. Unda muzey ixtisosi, vazifasi, ish xarakteri belgilab berildi[8:13]. Muzey bo'limlari kengaydi, ularning fondlari ko'paytirildi, eksponatlari tartibga solinib, ro'yxati tuzila boshlandi. Bu borada etnografiya, zoologiya, numizmatika va arxeologiyaga oid eksponatlarning katalogi tayyorlanganligini ijobiy baholash mumkin.

O‘rta Osiyoda dastlabki muzeylar nodir buyumlar, noyob qo‘lyozmalar va boshqa san‘at ba hunarmandchilik buyumlarini to‘plab namoyish etish shaklida namoyon bo‘lgan. O‘rta Osiyoning Rossiya istilochilari tomonidan bosib olinishi hamda shu o‘lka tabiiy va madaniy boyliklariga bo‘lgan qiziqishi natijasida dastlabki o‘lkashunoslik muzeyi tashkil topdi. Bu muzey hozrigi O‘zbekiston tarixi muzeyining asos negizni tashkil etib, qariyb 150 yillik trixga ega. 1917 yil oktabr inqilobigacha Toshkentda birinchi va yagona muzey aynan ana shu “Toshkent muzeyi” bo‘lgan. Oktabr inqilobidan keyin turli ixtisosdagi keng ekspozitsiyalarga ega bo‘lgan muzeylar tashkil etila boshlandi. O‘zbekistonda rasmiy arxeologik tadqiqotlar 1926-1928 yillarda boshlangan[9:5]. Shu yillarning o‘zida muzeylar va eski me‘moriy yodgorliklarni o‘rganishga kirishgan Bu yerdagi qadimiy shahar o‘rnida qazuv ishlari uyushtirilib, tarixiy bosmaxona va me‘moriy yodgorliklar tadqiq etildi[10:17]. Xuddi shu paytda Samarqandning bir bo‘lagi bo‘lmish Afrosiyobda ham arxeologik qazuv ishlari o‘tkazildi.

O‘zbekistonda muzey ishining shakllanishi Markaziy Osiyoni o‘rgangan rus olimlari A.P.Fedchenko, I.V.Mushketov, V.F.O‘shanin va V.V.Bartoldlarning ilmiy faoliyati bilan bog‘liqdir. 1876-yilda Toshkent shahrida mineralogiya, zoologiya, numizmatika va etnografiyaga oid 1500 dan ortiq eksponatdan iborat birinchi ommaviy muzey tashkil etildi. Keyingi yillarda Samarqand (1896) va Farg‘ona (1899) shaharlarida ham ommaviy muzeylar ochildi.

1917 yil oktabrga Turkistonda faqat 3 ta muzey – Toshkent o‘lkashunoslik muzeyi, Samarqand xalq muzeyi va Farg‘ona xalq muzeyi bo‘lib, ularning kolleksiyalari kam, ekspozitsiyalarining ko‘pi tasodifiy materiallardan tashkil topgan edi. 1917 yil oktabrdan so‘ng muzeylar xalq boyligiga aylandi. Sovet hukumatining dekret qarorlari asosida yirik muzey va madaniyat yodgorliklari davlat ixtiyoriga o‘tkazilib, muhofaza qilina boshlandi. 1917 yil fevral va oktabr inqiloblaridan so‘ng boshqa sohalar qatorida muzeylar ham milliylashtirila boshlandi[11:7].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Sovet davri muzey ishi tarixida alohida bosqich sifatida namoyon bo‘lib, aynan shu davrda muzeylar faoliyati institutsional jihatdan shakllandi, muzeyshunoslik nazariyasi tizimlashdi hamda muzeylashtirish amaliyoti davlat madaniy siyosati doirasida muayyan konseptual yo‘nalishga ega bo‘ldi. Bu jarayon muzeylarning faqat kolleksiya saqllovchi muassasa sifatida emas, balki mafkuraviy, ma‘rifiy va ijtimoiy vazifalarni bajaruvchi madaniy institut sifatida qaror topishi bilan xarakterlanadi.

Sovet hokimiyati o‘rnatilishi bilan muzey ishi davlat tomonidan boshqariladigan madaniy sohalardan biriga aylanib, uning rivojlanishi markazlashgan ma‘muriy tizim, me‘yoriy-huquqiy hujjatlar va yagona ilmiy-uslubiy yondashuv asosida amalga oshirildi. Muzeyshunoslik konsepsiyasi mazkur davrda tarixiy materialism g‘oyalari, sinfiy yondashuv va ijtimoiy tarbiya vazifalari bilan uzviy bog‘liq holda shakllanib, muzey ekspozitsiyalari va muzeylashtirish jarayonlarida mafjuraviy mazmun yetakchi o‘rinni egalladi. Shu bilan birga, muzey fondini shakllantirish, eksponatlarni ilmiy tasniflash, hisobga olish va saqlash tizimi ham ilk bor yagona ilmiy standartlar asosida yo‘lga qo‘yildi [1:183].

Sovet davri muzeylashtirish amaliyoti, bir tomondan, tarixiy va madaniy merosni ilmiy jihatdan o‘rganish va saqlashga qaratilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, o‘tmishni yangi ijtimoiy-siyosiy g‘oyalar nuqtai nazaridan talqin qilishga xizmat qildi. Muzey ekspozitsiyalari orqali tarixiy voqealarning muayyan konseptual modellari shakllantirilib, jamoatchilik ongiga singdirildi. Bu holat muzeylarning ilmiy faoliyatini cheklagan jihatlari bilan birga, muzey ishining tashkiliy, metodik va texnologik asoslarini mustahkamlashga ham turtki bo‘ldi.

Muzeylar madaniyatining asosiy davlat zahiralari bo‘lganligi bois, ular o‘z faoliyatining xarakteriga ko‘ra ilmiy-tadqiqot va ilmiy-ma‘rifiy muassasalar hisoblanadi. Ilmiy-tadqiqot muassasasi sifatida muzeylar madaniyat va tarixiy yodgorliklarni, shuningdek, tabiat va jamiyat haqidagi bilimlar bo‘yicha boshqa ilk manbalarni to‘playdilar, o‘rganadilar, saqlaydilar. Ilmiy-ma‘rifiy muassasa sifatida esa muzeylar o‘zlarining tadqiqot ishlari natijalarini ko‘rgazma va nashr qilish singari ilmiy-ma‘rifiy faoliyatlarida namoyish qiladilar[2:11]. Bu jarayonlarni o‘rganish nafaqat sovet davri muzeylarining faoliyatini tushunish, balki mustaqillikdan keyingi muzey siyosati va muzeyshunoslik taraqqiyotining mantiqiy asoslarini aniqlash imkonini ham beradi. Ushbu holat muzeylarning madaniy merosni saqlash, ilmiy asosda o‘rganish va jamoatchilikka yetkazish orqali jamiyatning tarixiy xotirasi va ma‘naviy taraqqiyotini ta‘minlovchi ko‘p funksiyali institut sifatida faoliyat yuritishini ifodalaydi.

Mamlakatda muzeylar fondini boyitish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash borasida amalga oshirilayotgan ishlar yosh avlodni vatanga muhabbat, istiqloq g‘oyalariga sadoqat va milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashdek ezgu maqsadlarga xizmat qilmoda[3:282]. Muzeylarda tashkil etilgan ko‘rgazmalar avvalo, ma‘lum bir hudud va muayyan muzey xarakteridan kelib chiqib shakllantiriladi. O‘lkashunoslik va tarix muzeylarida ko‘rgazmalarni tashkil etishda tarixiylik tamoyillariga jiddiy amal qilinib, bunda buyumlar davriy ketma-ketlikda joylashtiriladi. Muzey ko‘rgazmalari vizual aloqaning bir turi bo‘lib, uning maqsadi muzey eksponatlari va san‘at asarlari, yozma axborot vositalari, devoriy matnlar, yorliqlar orqali tomoshabinlarga axborot berishdan iboratdir[4:89]. Muzeylar madaniy-ma‘rifiy muassasa bo‘lishi bilan birga vohadagi asosiy ilmiy tadqiqot markazlaridan biri deb hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari sovet davrida muzey ishi markazlashgan tizim asosida shakllanganini, uning faoliyati mafkuraviy vazifalarga yo‘naltirilganini hamda muzeylashtirish jarayoni davlat siyosati bilan uzviy bog‘liq rivojlanganini ko‘rsatdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, sovet davrida muzey ishi davlat madaniy siyosati doirasida shakllanib, mafkuraviy xususiyat kasb etdi. Muzeylar madaniy merosni saqlash bilan birga ideologik vazifalarni ham bajardi. Ushbu tarixiy tajriba zamonaviy muzeyshunoslik rivojini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Антонова И.А. Музейное дело в СССР: научные основы работы музеев исторического профиля: сборник научных трудов. – Москва, 1980. – 183 с.

2. Қурбонова Д.А. Хориж музейларида сақланаётган темурийлар даврига оид тарихий ва маданий ёдгорликлар: тарих фан. ном. дисс. автореф. – Т., 2009. – Б. 11.
3. Эргашева Ю.А., Хоситов Х.О. Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейининг ривожланиш босқичлари // “Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар” мавзусидаги илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2013. – Б. 282.
4. Воронцов Б. Забота о посетителях. Методы работы с аудиторией, не требующий больших затрат // Материалы российско-британского семинара «Музеи в период перемен». – Спб., 1997. – С. 89.
5. Эргашева Ю.А., Хоситов Х.О. Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейининг ривожланиш босқичлари // “Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар” мавзусидаги илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2013. – Б. 289.
6. Известия Средне-Азиатского Комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. – Вып. 1. – Ташкент: Средкомстарис, 1926. – С. 312.
7. Государственный музей Востока. Путеводитель. Москва: ГМВ, 2012. – С. 24–37.
8. Курязова Д.Т. Ўзбекистон музейлари ва уларнинг мустақиллик давридаги фаолияти (тарих ва ўлкашунослик музейлари мисолида): тарих фан. ном. дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б. 13.
9. Садыков Х., Гласс Ю., Цой Е. Музеи Узбекистана. Путеводитель-справочник. – Ташкент, 1991. – С. 5.
10. Бекмуродов М.Б., Рашидов М.Х. Музейшунослик. Тошкент, 2007. – Б. 17.
11. O‘zbekiston Milliy Arxivi, R-394-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 5-ish, 7-varaq.